

ЮРІЙ КРИЖАНИЧ – ВЛАДА Й ЗНАННЯ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ДОКТРИНІ ОСВІЧЕНОГО АБСОЛЮТИЗМУ

Погляди українських богословів-просвітителів послужили відправною точкою еволюції філософської експлікації проблеми відношення знання й влади в Московській філософській школі, що саме в цей час – XVII століття – починає процес відділення від своєї *alma mater*, від Київської школи й, таким чином, процес свого власного генезису, автономізації й інституціоналізації. У наслідку, як відомо, цей процес приведе до появи найоригінальнішої філософської традиції – російської релігійної філософії, значеннєвий концепт якої, принаймні, його витоки, варто шукати й пояснювати, на наш погляд, не в останню чергу впливом саме українських богословсько-просвітительських коренів.

Перехід від розгляду знання як засобу винятково морального самовдосконалення до застосування цього знання державною владою в розв'язанні практичних, актуальних завдань державного управління, перехід до петровського модернізму й, нарешті, до ідеї освіченого монарха – заступника утилітарних наук й освіти, перетворювача суспільства на основах розуму – відбувається в російському дискурсі цієї епохи дуже швидко й досить ґрунтовно. Така якість і темпи трансформації були обумовлені, на наш погляд, як мінімум двома причинами. По-перше, це істотні зміни всієї соціально-політичної обстановки в Російській державі, які одним словом можна назвати вестернізацією. По-друге, це вмале, цілеспрямоване, державно організоване використання, а часом і відверте запозичення москвичами інтелекту сусідів, і в першу чергу знання, інтелектуального й освітнього досвіду зокрема українського народу, що пішов до цього часу далеко вперед у філософському осмисленні світу. Причому це використання й запозичення стосувалося не тільки ідей, але й безпосередньо людей, кращих представників української духовної еліти, й саме ця обставина привела до поступового загасання філософської думки на берегах Дніпра й міграції центру російської, слов'янської філософії на північ. Чому значною мірою сприяла політична депресія на українських землях і потужне політичне зародження й розвиток «московсько-пітерської» державності. Що, до речі, ще раз підтверджує об'єктивний зв'язок знання і влади (у цьому випадку державної) – інтелектуальний центр, знаннєві процеси переміщуються від політичної розрухи до політичного процвітання, від політичної периферії до політичного центру.

Серед мислителів, що представляли нові, західноєвропейські віяння у вітчизняній думці XVII ст. яскравою фігурою був видатний учений Юрій Крижанич (1618 – 1683 р.), автор численних праць у найрізноманітніших галузях знання – від музики й естетики до риторики, філології, етнографії, політекономії, теології й, природно, філософії (абсолютна більшість із яких, до речі, була опубліковано тільки в XIX столітті). Він здобув блискучу освіту в університетах Загреба, Болоньї й Рима. Це західноєвропейське знання й інтелектуальну традицію він приніс у Росію, який він відводив центральне місце у всесвітньо-історичному й, насамперед, слов'янському процесі.

Актуальність дослідження творчості Ю. Крижанича пов'язана з низкою факторів.

У процесі подальшого розвитку поглядів на проблему взаємодії знання і влади його творчість займає винятково важливе місце у вітчизняній філософії, й це перше, що змушує нас звернути на цю фігуру спеціальну увагу. Друге – це те, що Ю. Крижанич певний час жив в Україні, проїхав її із заходу на схід і з півночі на південь, тобто був дуже добре знайомий з українським соціумом, його культурою й це, природно, не могло не позначитися на його творчості; він спеціально й глибоко вивчав культурну спадщину Київської Русі й насамперед її філософську спадщину. З іншого боку, й українська інтелектуальна еліта була добре знайома із творчістю Ю. Крижанича, й це у свою чергу також не могло не позначитися на наступних наукових пошуках українських учених. У той же самий час у вітчизняній, українській філософії ім'я й наукова спадщина Ю. Крижанича представлені поки що досить скромно. І третє полягає в тому, що головним об'єктом соціально-філософських досліджень, змістом інтелектуальної й політичної діяльності Ю. Крижанича була слов'янська цивілізація, її духовна єдність і соціальний прогрес, не просто найважливішою частиною, а джерелом і родоначальником якої є Україна. Проблема слов'янської цивілізації, слов'янської єдності постійно займає центральне місце в українській свідомості, мабуть, ще із часів Київської Русі. Може бути, саме завдяки впливу Ю. Крижанича ця проблема зберегла свою актуальність і надалі й зайняла найважливіше місце в соціальній філософії вже в XIX столітті, особливо в ідеях М. Костомарова й М. Драгоманова. А з тих пір перейшла й у наш час.

Високоосвічена людина, хорват за національністю, католицький чернець-місіонер Ю. Крижанич присвятив своє життя ідеї звільнення слов'янських народів від іноземного поневолення і їхньому об'єднанню в єдину цивілізацію на основі об'єднання православної й католицької церков. Причому цьому надзавданню він присвятив все своє життя в буквальному значенні цього слова – і в плані наукової творчості, і в плані політичної діяльності, і навіть у плані фізичної смерті – нагадаємо, що загинув Юрій Крижанич у 1683 р. у боротьбі з турками. У пошуках шляхів слов'янської єдності він почав навіть спробу створення «спільнослов'янської мови», що активно використовував у своїх роботах. Саме в цьому контексті він виступав з науковою критикою літописних відомостей про прикликання варягів на Русь, дуже активно боровся з тенденційним висвітленням російської історії й сучасності в західній літературі.

Глибоке переосмислення причин трагічно важкого стану слов'янства в XVII ст. послужило відправною точкою його наукових і філософських пошуків. У 1647 – 1670-і рр. за дорученням папського престолу як місіонер Ю. Крижанич зробив тривалу поїздку по східнослов'янських землях Білорусії, України, Росії. Саме ця поїздка, інкорпорація в «чистий» слов'янський мир з усією його величчю й низовиною й послужили, мабуть, кульмінаційною точкою його соціально-філософського генезису й проблемної визначеності. Саме із цього часу проблема «слов'янської єдності» стає головним смислом його наукової творчості й політичної діяльності. Хоча офіційною метою поїздки був зондаж російських правлячих кіл щодо питання про можливість об'єднання двох гілок християнства, Ю. Крижанич вийшов далеко за рамки своєї місії. Довгий час живучи серед східнослов'янських народів, він, як обдарований мислитель і публіцист, бере активну участь у бурхливому політичному житті тих років, пропагує

ідею слов'янської єдності, замислюється над гострими політичними питаннями.

У 1659 – 1661 рр., перебуваючи в Москві при дворі царя Олексія Михайловича, Ю. Крижанич зав'язує тісні контакти з Єпифанієм Славинецьким, російськими державними діячами Б.І. Морозовим, Ф.М. Ртищевим, А. Івановим. А будучи вже на засланні в Тобольську, в 1663 – 1666 рр., він пише свою головну роботу з політичної філософії – трактат “Політика” (або, в оригінальній назві, “Бесіди про правління”), де, апелюючи до праць західноєвропейських авторів XVI – XVII ст. Пилипа Комина, Паоло Парута, Юста Ліпсія й Максима Фауста, виклав свої погляди на завдання державної влади, передумови процвітання країн і народів, роль знання в державному управлінні й організації влади. За справедливим зауваженням М.М. Громова і М.С. Козлова, своїми поглядами Ю. Крижанич часом піднімається до рівня Ж. Бодена й Дж. Віко, не менш чим на сторіччя випередивши теорію й практику вітчизняної політичної й історіософської думки [1, с. 253].

“Політика” написана у формі адресованих цареві бесід, присвячених аналізу стану сучасних авторів Російської держави й суспільства й формулюванню грандіозної програми їх глибокої перебудови. Метою програми перетворень було досягнення Росією, як найбільш сильною і єдино незалежною слов'янською країною того часу, тих високих цивілізаційних стандартів, які ставили б її на рівень найбільш могутніх неслов'янських держав заходу європейського континенту. Пріоритетні методологічні детермінанти Ю. Крижанича були розроблені в дусі провіденціалізму, однак і тут він не займав крайніх, радикальних позицій, а виходив з того, що божественний промисел визначає лише найбільш глобальні метаморфози в соціальній історії. Ординарна ж соціальна динаміка трактувалася ним як досить природний процес занепаду й зникнення одних народів і розквіту, а отже й приходу на зміну їм інших.

При цьому й у занепаді, і в розквіті народів роль суб'єктивного фактора, на думку Ю. Крижанича, надзвичайно велика. Практично повністю цей суб'єктивний фактор ототожнюється в нього з королем, главою держави. Слід зазначити, що ідея соціальної динаміки, модернізації займає дуже важливе місце у всій соціально-філософській доктрині Ю. Крижанича. Так, говорячи про обов'язок государя, що трактується як мета й завдання державної влади, Ю. Крижанич указує, що гарний правитель “не задовольняється тим, що зберігає державу в колишньому її стані, але завжди прагне зробити її багатшою, сильнішою, гіднішою й неодмінно щасливішою” [2, с. 373].

Основним критерієм соціальної динаміки й організації, особливо її соціально-політичної складової для Ю. Крижанича традиційно є «загальна справедливість», «загальне добро».

Відповідно до цього критерію будується і його класифікація моделей соціально-політичної організації суспільства. Ця схема класифікації держав у Ю. Крижанича, дійсно, в певному смислі аналогічна аристотелівській класифікації, однак ми не згодні з тими авторами, які вважають її тотожною типології держав Аристотеля [3, с. 359]. Хоча в цілому вплив Аристотеля, а також середньовічного адепта Аристотеля Фоми Аквінського відчувається у філософській творчості Ю. Крижанича досить сильно. Він теж виділяє три правильні форми, адекватні критерію «загального блага»: досконале

самовладдя – влада одного, боярське правління – влада деяких кращих, загальноволоддя – влада багатьох. Трьом правильним формам відповідають три неправильні форми, що являють собою «перекручення» перших саме за ознакою порушення критерію: тиранія, олігархія й анархія.

Симпатії Ю. Крижанича цілком і повністю на боці досконалого самовладдя, яке він трактує як необмежену, абсолютну монархію, що в цілому для цього часу можна вважати якщо не оригінальним, то досить прогресивним. На його думку, саме цій формі віддавали перевагу мудрі – «еллінські філософи» і «батьки церкви». Це як би перше обґрунтування ідеальності самовладдя, що спирається на авторитет древніх. Друге обґрунтування, яке спирається на авторитет церкви, полягає в тому, що воно є своєрідною проекцією влади Бога на землю – як Бог єдиний, так і король має бути єдиний. «Усякий щирий король є у своєму королівстві другим після Бога самовладцем і намісником». Цю ідею Ю. Крижанич, мабуть, повністю копіює в Аквіната. Третє обґрунтування, що спирається на здоровий глузд і доцільність, полягає в тому, що тільки єдиновладдя, єдиноначальність може забезпечити ефективне рішення складних завдань у важкий час і в першу чергу такого, як об'єднання слов'янських народів.

Доказом цієї тези служить розгорнутий ним порівняльний аналіз стану справ у Польщі й Московському царстві. Негнучкість польської дворянської “демократії”, що вела до засилля іноземців і фактичного поневолення ними формально незалежного слов'янського народу, служить для Ю. Крижанича найкращим прикладом порочної практики недосконалої демократії, не готової до проведення активної реформістської політики. “При самовладді легко можна виправити помилки й вади правління. Тому що все, що вправі наказати самодержець, виконується без затримки. А при іншому правлінні, де або король неповновладний, або багато правителів, там вади, що проникнули один раз у закони, бувають непоправні й вічні” [там же, с. 548].

Однак де грань між деспотією й самовладдям, що стримує короля й гарантує суспільство від спокусливого скочування в тиранію? На це принципове питання в Ю. Крижанича є досить чітка відповідь. Він виділяє чотири базові передумови, що дозволяють державі досягти процвітання, а уряду – успішно здійснювати процес державного будівництва: благочестя, багатство, сила й мудрість. Саме остання, за логікою всієї творчості автора, займає центральне місце соціально-філософській доктрині, що ним розгортається. Апелюючи до слів Священного Писання, Ю. Крижанич неодноразово й, природно, не випадково звертається до образу царя Соломона, особливо наполягаючи на сказаному в Притчах: “Блаженний той, хто знайшов мудрість і сильний розумом. Краще мати мудрість, ніж срібло і злато”. Боротьба зі знанням розглядається ним як “мудроборческа ересь”, що суперечить Святому Письму [там же, с. 445]. Таким чином, саме знання і є той необхідний гарант «досконалого самовладства», що дистанціює його від деспотії. Отже, є всі підстави говорити, що Ю. Крижанич розробляє концепцію широкого освіченого абсолютизму, де знання доповнює владу, а влада доповнює знання, утворюючи таким чином єдину пару категорій.

Тільки використання раціонального знання, філософії забезпечує ефективне державне управління, уможлиблює вироблення адекватної ситуації курсу державної

політики, є зовсім необхідним для державного й політичного діяча: “Усякий розумний чоловік повинен бути філософом у тих справах, якими він займається, особливо якщо він політик або який-небудь начальник. Якщо начальник хоче вірно судити про речі, він дійсно повинен зрозуміти причини багатьох і пребагатьох речей. Тому що ніхто не судить вірно про яку-небудь річ, якщо не знає, від якого кореня й вершини вона походить або чому, із чого, як і для чого вона створена” [там же, с. 459]. Як співзвучні ці слова відомим ідеям Платона про «царів-філософів» або «царів, що філософствують». Наскільки актуальні ці слова сьогодні!

Принципово важливо те, що погляди Крижанича виходять далеко за рамки добре знайомих на Русі із часів митрополита Іларіона традиційних подань про “мудрого правителя” і загальних побажань про необхідність керуватися в державній політиці здоровим глуздом і моральними принципами. У спеціально створеній загальній градації наук Юрій Крижанич виділяє політику як спеціальний розділ етики, що має свій предмет і свою мету – “науку про управління народом і королівську мудрість” [там же, с. 461] – особливо підкреслюючи її практичну необхідність. “Із усіх мирських наук найбагородніша наука й усім пані – це політика або королівська мудрість. І із всіх наук вона найбільш пристойна королям і їхнім радникам” [там же, с. 461]. У більш широкому контексті Ю. Крижанич наполегливо доводить зв’язок між величчю народу (королівства) і розквітом наук [там же, с. 454]. Таким чином, можна говорити, що Ю. Крижанич розводить ідеї здорового глузду, мудрості в контексті здорового глузду, життєвого досвіду й т.п. від наукового, раціонального знання, явно віддаючи пріоритет у справах організації суспільства останньому. Королівська мудрість – це, мабуть, і є сходження до наукового знання, слідування йому.

Корінний недолік слов’янських народів – так звану ксенофілію або “чужобісся” – незмінно позитивну установку у відношенні до всього іноземного, що приводить до іноземного засилля, і, в остаточному підсумку, до поневолення, – Ю. Крижанич також схильний пов’язувати в першу чергу з неуцтвом, неповагою до наук. Слов’янські правителі, за Ю. Крижаничем, не змогли пізнати силу свого народу й не змогли зрозуміти й оцінити своє неуцтво, а із цього випливають постійні помилки в зносинах з іноземцями [4, с. 78]. Таким чином, знання, наука стають у доктрині Ю. Крижанича, крім усього іншого, й найважливішим фактором слов’янського прогресу й об’єднання. Однак Ю. Крижанича не слід розглядати в дусі класичної альтернативи західники-слов’янофіли, він був супротивником як ксенофілії, так і ксенофобії, виступаючи за активну взаємодію й взаємозбагачення, особливо стосовно культур різних народів.

Основною методологічною передумовою доктрини Ю. Крижанича є розгляд держави як нерівновагої системи, що складається з багатьох суперечливих частин, боротьба між якими веде до її занепаду й руйнування [2, с. 372]. Порівнюючи державу з людським організмом, він підкреслює, що “якби їжею й питвом (а часом і лікуванням) не обновлялася її сила, швидко б вона розвалилася й загинула” [там же, с. 372]. Ю. Крижанич розробляє класифікацію “хвороб державних” і методів їхнього зцілення.

Державне управління, таким чином, являє собою динамічний процес, спрямований на «лікування хвороб державних» і забезпечення прогресу. Передумовою успішного

царювання є зі знанням справи зроблена оцінка стану країни й виявлення, знову ж на основі знання, проблемних сфер, що вимагають реформаторського втручання верховної влади, “тому що так само як лікар, що не зрозумів хвороби, не може лікувати людину, так і політик, що не знає самого себе й свої сили й слабкості, вовіки не може судити про самого себе, правильно вести свої справи й піклуватися про свої потреби” [там же, с. 461-462].

Ретельно розроблена ним програма дослідження – “пізнання” [там же, с. 461-462]) народу є інтегральною частиною всієї його соціально-філософської доктрини. Правитель, на його погляд, повинен послідовно вивчити:

- природні якості свого народу;
- загальні умови країни;
- “житіє” – спосіб життя людей і народу в цілому;
- “силу й слабкість” (переваги й відносні вади щодо інших народів);
- зробити аналіз існуючого права й законодавства;
- з’ясувати сили й наміри (політичні цілі) сусідніх держав і народів;
- розглянути “спосіб використання багатства”, тобто доцільні напрямки й методи господарювання;
- піклуватися про створення зовнішньополітичного образу країни (“приховувати й показувати”);
- оцінити “поради”, що даються іноземцями щодо керування державою.

І тільки на підставі такого великого вивчення приймати рішення.

У вченні про “досконале самовладдя” і “королівську мудрість” (політику) Ю. Крижанича сформульовані основи політичної доктрини, названої пізніше Г.В. Плехановим “методом принципів”, тобто образ дій верховної влади, що реалізує “розумну ідею” всіма наявними в її розпорядженні засобами [4, с. 58]. Надалі вона одержала широкий розвиток як у теоретичних побудовах, так і в практичній політиці правлячих кіл Росії.

Виходячи зі своєї теорії, Юрій Крижанич на практиці піддає розгорнутому аналізу внутрішнє й зовнішньополітичне положення Російської держави, висуваючи грандіозну програму модернізаційних реформ усіх сфер життя держави й суспільства. Безсумнівний інтерес навіть сьогодні можуть представляти для нас ідеї Ю. Крижанича щодо реформування державної економічної політики (упорядкування оподаткування й зниження податкового тягаря, стабільність утримання благородних металів у дзвінкій монеті, активна зовнішня й внутрішня торгівля й захист у ній позицій вітчизняного купецтва, розвиток промислових галузей виробництва, підняття культури й продуктивності праці), реформи культури й народного побуту (мови й писемності, одягу, боротьба з пияцтвом), послідовної гуманізації й стабілізації державного управління (зокрема, надання станам закріплених законом привілеїв, підвищення жалування державним службовцям), військової реформи, реформи міжетнічних відносин і т.д. Частково й в обмеженому виді ця програма реалізовувалася урядами Петра I і його спадкоємців.

Таким чином, повністю обґрунтовано можна стверджувати, що роботи й погляди

Ю. Крижанича вплинули на розвиток вітчизняної політичної думки, на практиці продовживши її знайомство із західноєвропейською політичною філософією епохи Ренесансу й Нового часу. Напевно відомо, що з його ідеями був добре знайомий О.Л. Ордін-Нащокін [5, с. 28], роботи Ю. Крижанича були в бібліотечних доборах Петра I, князя Д.М. Голицина й інших державних діячів Росії [там же, с. 69-70]. Великою мірою філософська спадщина Ю. Крижанича зберегла свою актуальність і для незалежної України, особливо, на наш погляд, це стосується центрального місця й пріоритетної ролі знання, науки в організації державної влади, якщо вона прагне реалізації «загальної справедливості» на шляху слов'янського єднання.

Отже, можна зробити висновок про те, що Ю. Крижанич створює досить розроблену й сильну ідею опори самодержавної влади на знання як необхідну умову процвітання держави й народу. При цьому його великою заслугою можна вважати актуалізацію в цьому контексті саме наукового, раціонального знання, вихід від знання релігійного, з одного боку, і від мудрості здорового глузду, з іншого. У плані розробки ідей опори влади на знання Ю. Крижанич продовжує вітчизняну філософську традицію; нагадаємо, що незадовго до нього з аналогічних теоретичних позицій виступив, наприклад, Станіслав Оріховський. І це дає нам додаткові підстави для твердження про особливу, постійну увагу вітчизняної філософії до меритократичної традиції.

Література:

1. Громов М.Н., Козлов Н.С. Русская философская мысль X-XVII веков. – М., 1990.
2. Крижанич Ю. Политика / Под ред. ак. М.Н. Тихомирова. – М., 1965.
3. См., напр.: История политических учений / Под общей ред. проф. О.В. Мартышкина – М., 2002.
4. Никоненко В.С. Русская философия накануне петровских преобразований. – СПб., 1996.
5. Кусков Ю.В. Прогрессивные тенденции развития общественной мысли и проекты государственных преобразований России 40-60-х годов XVII века. – Иркутск, 1974.